

DOI:10.26104/NTTIK.2023.76.30.046

Мукасов Б.М.

АКАДЕМИК АСЫЛБЕК АЛТМЫШБАЕВДИН НЕГИЗГИ
ИЛИМИЙ ЭМГЕКТЕРИ

Мукасов Б.М.

ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ РАБОТЫ АКАДЕМИКА
АСЫЛБЕКА АЛТМЫШБАЕВА

Y. Mukasov

THE MAIN SCIENTIFIC WORKS OF ACADEMICIAN
ASYLBEK ALTMYSHBAEV

УДК: 930.1 (575.2) (043.3)

Бул макалада академик, кыргыз философиясы илимине негиз салуучу А.А.Алтымышбаевдин кыргыз философиясын изилдөөгө арналган негизги илимий эмгектери каралган. Анын илимий жактан эң баалуу монографияларында кыргыз элинин коомдук-саясий жана философиялык ойлорунун актуалдуу проблемалары көтөрүлгөн. Тактап айтканда, бул эмгектерде философиянын тарыхынын айрым теориялык проблемалары, кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин өнүгүшүнүн негизги багыттары жана өзгөчөлүктөрү изилденген, элдик оозеки чыгармачылык, орто кылымдагы ойчулдардын мурастары талдоого алынган жана кыргыз акындарынын коомдук-философиялык көз караштары каралып, алардын кыргыз элинин рухий маданиятынын өнүгүшүнө тийгизген прогрессивдүү ролу баса белгиленген.

Негизги сөздөр: коом, чыгарма, философия, ой, убакыт, адам, таануу, дин, жаратылыш.

В данной статье рассматриваются основные научные труды основоположника кыргызской философской науки, академика А.А. Алтымышбаева. Отмечается, что в его ценных научных монографиях подняты актуальные проблемы общественно-политической и философской мысли кыргызского народа. В частности, в них исследуются специфические особенности и основные направления развития общественного сознания кыргызского народа. Подвергаются философскому анализу устное народное творчество, наследие средневековых мыслителей. Рассматриваются общественно-философские взгляды кыргызских акынов, подчеркивается их прогрессивная роль в развитии духовной культуры кыргызского народа.

Ключевые слова: общество, произведение, философия, мысль, время, человек, познание, религия, природа.

Annotation. This article discusses the main scientific works of the founder of Kyrgyz philosophical science, academician A.A. Altmyshbaeva. It is noted that his valuable scientific monographs raise current problems of socio-political and philosophical thought of the Kyrgyz people. In particular, they explore the specific features and main directions of development of the social consciousness of the Kyrgyz people. Oral folk art and the legacy of medieval thinkers are subject to philosophical analysis. The socio-philosophical views of the Kyrgyz akyns are examined, their progressive role in the development of the spiritual culture of the Kyrgyz people is emphasized.

Key words: society, work, philosophy, thought, time, man, cognition, religion, nature.

Элибиздин рухий мурасынын өзөгүн түзгөн философиялык ойлорун изилдөө зарылдыгы конкреттүү илимий-теориялык кырдаалдар менен аныкталат.

Биринчиден, илимдин, теориянын өнүгүүсү, принциптердин, нормалардын, категориялардын то-

лук иштелип чыгышы илимдин тарыхына талдоо берүү менен тыгыз байланыштуу. Себеби тарыхый уникалдуулук принциби илимдин өнүгүшүнүн негизги өбөлгөлөрүнүн бири болуп эсептелет. Ушундан улам философиянын тарыхын билүү философиялык ойлордун өнүгүшүнүн базасы катары кызмат өтөйт. Ал эми кыргыз элинин философиялык ойлому өткөндөн калган рухий байлыкты, интеллектуалдуу тажрыйбаны терең өздөштүрүп кабыл алууну өз ичине камтыйт. Философиянын изилдөө чөйрөсүн кеңейтүү жана адам болмушунун түркүн проблемаларынан келип чыккан курч карама-каршылыктарды чечүү аларга илимий талдоо жүргүзүүнү талап кылат.

Экинчиден, философиялык, этикалык жана эстетикалык мурастарды иликтөө адамдардын аң-сезимине жана социалдык-нравалык калыптанууларына шарт түзөт. Бүгүнкү эски идеологиялык системанын жоюлушунан келип чыккан нравалык вакуумдуулук мезгилде алардын адамдардын мындан аркы интеллектуалдуу-маданияттуулугунун жана нравалуулугунун өнүгүшүндө, келечек муундарды гуманизмдин принциптеринде тарбиялоодо мааниси зор.

Үчүнчүдөн, кыргыз элинин өткөн учурдагы философиялык ойлорун изилдөөнүн зарылдыгы философиянын өнүгүшүнө гана эмес, ошондой эле адамдардын аң-сезимине чоң таасир калтырган коомдук-саясий процесстерге да терең байланыштуу. Дегенибиз, кыргыздардын философиялык, этикалык жана эстетикалык мурастарын илимий-теориялык талдоодон өткөрүү Чыгыш элдеринин философиялык ойлоруну шек келтирген Батыштын айрым скептикалык мамилелерин четке кагууга мүмкүнчүлүк түзөт. Ушул жагдайлардан улам академик А.Алтымышбаевдин кыргыз философиясынын тарыхына байланыштуу илимий монографияларынын мааниси өтө зор экендигин баса белгилейбиз.

А. А. Алтымышбаев – кыргыз элинин философиялык ойлому жаатындагы көптөгөн эмгектердин автору. Алардын ичинен академиктин эки эмгегин баса белгилөөгө туура келет. Анткени аларда бай материалдардын негизинде кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары каралган. Тактап айтканда, окумуштуунун «Октябрь и развитие общественного

сознания киргизского народа» (Фрунзе, 1980) аттуу илимий монографиясында кыргыздардын коомдук аң-сезиминин калыптанышынын идеялык-теориялык проблемалары талдоодон өткөн, демейки аң-сезимдин теориялык аң-сезимге өтүү процессинин өзгөчөлүктөрү каралган, коомдук жана теориялык аң-сезимдердин өз ара катышынын методологиялык аспектилери изилденген, революцияга чейинки кыргыздардын коомдук аң-сезими мүнөздөлгөн жана ал патриархалдык-феодалдык мамиленин, ислам идеологиясынын жана орус коомчулугунун таасиринен пайда болгондугу ишенимдүү белгиленген.

Окумуштуунун кийинки эң баалуу эмгеги болуп «Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии» (Фрунзе, 1985) деп аталган монографиясы эсептелет. Бул эмгекте кыргыздардын революцияга чейинки коомдук-саясий жана философиялык ойлорунун өнүгүшүнүн негизги этаптары жана багыттары изилденген. Изилдөөнүн предметине түздөн-түз тиешеси бар бай тарыхый фактылардын негизинде байыркы жана орто кылымдардагы, ошондой эле Кыргызстандын Россияга кошулуу мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-саясий жана философиялык ойлорунун өнүгүү этаптарына илимий байкоо жүргүзүлгөн.

А. А. Алтмышбаевдин пикирине ылайык байыркы кыргыздардын аң-сезиминдеги диний-мистикалык катмар менен катар жаратылыштын жана коомдун көрүнүштөрүн реалдуу чагылдырган түшүнүктөр да жашаган. Алар кыргыздардын коомдук жашоосунун шарттарынын туундусу болгон.

Чындыгында байыркы кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашында позитивдүү жана рационалдуу тенденциялар, негизинен, алардын мифтеринде мусулман динине чейинки ишенимдеринде жана эмпирикалык билимдеринде жаралган. Байыркы адамдар реалдуу маалыматка өздөрүнүн объективдүү-тарыхый, социалдык-эмгектик тажрыйбаларына таянуу менен өздөрүнүн өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында эле табияттын өтө татаал кубулуштарынын себептерине жооп табууга жана дүйнө түзүлүштүн маанисин түшүнүүгө аракет жасашкан. Бул учурда адамдар кубулуштардын жана процесстердин үстүрт жактарын эле таанып билүү менен чектелип калган эмес. Алар кубулуштардын түпкү маңызына жетип, көзгө көрүнгөндөрдүн чектеринен чыгууга жана кубулуштардын өз ара байланыштарын түшүндүрүүгө аракет кылышкан.

Мифтерде биздин ата-бабаларыбыздын дүйнөгө болгон көз караштарынын тарыхый алгачкы формалары кыйла толук түрдө чагылдырылган. Аларда дүйнө, анын ичинде адамзат коому далилдөөнү талап кылбаган конкреттүү чындык катары кабылданат, б.а. мифтерде болмушту философиялык жактан аңдап билүүгө байланыштуу башталышка жана бүтүшкө ээ

болбогон чексиз агым катары көрүнгөн дүйнө жөнүндө, дүйнөнүн алгачкы материалдык негиздери тууралуу, табигый жана социалдык кубулуштардын өзгөрүлмөлүүлүгү жана карама-каршылыгы жөнүндө адамдардын көз караштарынын негиздери сакталып калган. Мифтерде алгачкы түшүнүктөр, философияга чейинки жалпылоолор пайда болуп, кийинчерээк алар дүйнөгө карата болгон стихиялык көз караштардан бошонуунун узакка созулган процессинде, абстракттуу ой жүгүртүүнүн өнүгүү учурунда көптөгөн философиялык категориялардын калыптанышы үчүн негизги таяныч катары кызмат аткарган.

Мусулман динине чейинки ишеним табияттан сырткары турган, адамдар сыйынып ыйык катары эсептешкен күчтүн бар экендигине негизделген. Бирок бул ишенимдердин мазмуну сөздүн толук маанисинде табияттан сырткаркы мүнөзгө ээ болгон эмес. Диндин алгачкы формалары – курчап турган дүйнө тууралуу стихиялуу көз караштардын, ой-пикирлердин жыйындысы. Алар элдин ой жүгүртүүсүнүн бардык типтерин камтуу менен айрым дүйнө таануучулук милдет аткарган жана байыркы адамдардын аң-сезиминде элдик акылмандык, ой жүгүртүү, учкул сөз, накыл кеп формаларында берилген.

Байыркы кыргыздардын эмпирикалык көз караштары дайыма белгилүү бир типтеги аракет катары көрүнүү менен биздин ата-бабаларыбыз үчүн көбүрөөк практикалык мааниге ээ болгон. Ошондуктан аларды жөнөкөй, элементардуу жалпылоолордон жогору көтөрүлө албаган практикалык билим катары мүнөздөө керек. Адам өзүнүн иш-аракеттеринин процессинде тажрыйба топтоо менен бирге табият кубулуштарынын себептик-натыйжалык байланыштарын түшүнүүгө, аны өзүнүн байкоолорунун салыштыруунун негизинде жалпылоо жасоого аракеттенген. Байыркы адамдардын табиятка жакындыгы, жаратылышка өтө көз карандылыгы жана өндүрүштүн негизги ыкмасынын өзгөрүшүндөгү динамика алардын ой жүгүртүүлөрүндөгү рационалдык тенденциялардын пайда болушун шарттаган. Бул тенденциялардын негизги өзгөчөлүгү болуп бирдиктүүлүгүн биздин ата-бабаларыбыз стихиялуу түрдө таанып билген сырткы дүйнөгө карата туюм-сезимдик мамиле эсептелет.

А.А. Алтмышбаев орто кылымдардагы кыргыздардын коомдук-философиялык ойлорунун өнүгүшүн Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринин дүйнө таанымын жана элдик чыгармачылыктагы реалисттик ойлорду илимий талдоо аркылуу таасын көрсөтө алган.

Илимпоз өзүнүн эмгегинде баса белгилегендей Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкаринин дүйнөгө болгон көз карашы XI кылымдын маданий жетишкендиктеринин синтези болуп эсептелет. Ал ошол тарыхый мезгилдин күчтүү жана начар жактарын чагылдырган. Ойчулдар тарабынан өнүктүрүлгөн пантеисттик окуу табияттын жана коомдун кубулуштарына

карата болгон рационалдуу ыкмаларга, реалисттик идеяларга өтө жыш болуп, иррационалдык идеяларды тануу үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү жараткан. Алардын этикалык идеялары өзүнө түрк элдеринин мораль, адам жүрүм-турумунун нормалары жана эрежелери тууралуу көз караштарынын негизги өзгөчөлүктөрүн камтыган жана бул, албетте, орто кылымдагы прогрессивдүү социалдык-философиялык ойлордун олуттуу жетишкендиктери болгон. Моралдык ишенимди жана сезимди ойчулдар адамдардын кылык-жоруктарынын маанилүү ички түрткү болуучу мотиви катары карашкан.

Кыргыз элинин фольклордук чыгармаларында жыйынтыгында элдин өзүн-өзү таануусун туюнткан дүйнө кабылдоонун реалисттик тенденциялары, процесстер тууралуу диалектикалык божомолдордун элементтери, дүйнөнү таанып билүү мүмкүнчүлүктөрүнө болгон стихиялуу ишенимдер, позитивдүү гносеологиялык жалпылоолор, кыйла жалпы философиялык, этикалык жана эстетикалык түшүнүктөрдүн калыптанышынын белгилүү өбөлгөлөрү чагылдырылган. Фольклордук чыгармаларда табияттын жана коомдун кубулуштары, адамзат жашоосунун маңызы, өлүм жана өмүр проблемасы, адеп-ахлактык идеялы, билимдин маңызы, көркөмдүк жана сулуулук тууралуу элдин көз караштары жана идеялары ар тараптуу берилген. Алар объективдүүлүккө жана чындыкка негизделген жана алардын жыйындысы турмуштук философияны түзгөн.

А.А. Алтмышбаевдин эмгегинде Кыргызстандын Россияга кошулуу мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-саясий жана философиялык ойлорунун калыптанып өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү жана ошол кезде коомдо орун алган түрдүү идеялык багыттардын өз ара күрөшү да илимий жактан ишенимдүү каралган.

Академик адилет белгилегендей XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын социалдык-философиялык ойлору элдик акындардын ысымдары менен түздөн-түз байланышкан. Алардын реалисттик көз караштары кыргыз элинин социалдык-философиялык ойлорунун өнүгүүсүндөгү жаңы баскыч болгон. Мында адамдардын дүйнөгө болгон көз караштарынын стихиялуу, али калыптана элек чулу концепцияларынын ордуна дүйнөнүн кубулуштарына реалисттик ой жүгүртүү, ошондой эле дүйнөнүн материалдык биримдиги, анын автономиялуулугу жана өз алдынча жеткиликтүүлүгү тууралуу идеяга негизделген ойлордун тутуму келет. Ал терең гуманисттик жана агартуучулук ойлорду камтыйт.

Бирок заманчыл-акындардын дүйнө кабылдоолорунда, айрыкча, адеп-ахлактык көз караштарында реалдуу-тарыхый жана диний-мистикалык элементтер бири-бирине айкалышып кеткен. Ошондой болсо

да алардын дүйнөгө болгон көз караштарында диний-мистикалык элементтер басымдуулук кылбайт. Ойчулдар кыргыз элинин турмушунун реалисттик картинасын, турмуш-тиричиликтеги өз доорунун адамдарынын дүйнө кабылдоолорундагы жана өз ара мамилелериндеги болуп жаткан өзгөрүүлөрдү жалпысынан туура чагылдырышкан. Алардын чыгармачылыгында конкреттүү табият кубулуштары, көрүнгөн нерселер, жеке адам жана көп кырдуу окуялар, негизинен, реалисттик позициядан таанылып билинет жана каралат.

Кыргыз элдик-акындары үчүн аларда фундаменталдуу билимдердин жоктугуна карабай, көп жактуулук, кызыкчылыктардын (таламдардын) универсалдуулугу мүнөздүү. Ойчул-акындардын көз караштарында позитивдүү идеялар жана чыныгы дүйнөгө рационалдык ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрү так жана даана көрсөтүлөт. Алардын чыгармаларында түбөлүктүүлүк жана реалдуу табияттын, болмуштун өзгөрүлмөлүүлүк проблемалары өзгөчө орун ээлейт. Бул проблемаларды түшүндүрүүдө көз караштардын өз алдынчалыгы, жекечилиги жана терең ынангандык байкалат.

Элдик-акындардын этикалык түшүнүмдөрүнүн борборунда адам проблемасы турат. Алар адамдын инсан катары калыптанышын жана анын моралдык сапаттарын аныктоочу материалдык шарттарды ачып берүүгө аракет жасашкан. Акындардын эстетикалык ойлорунун негизги өзгөчөлүгү болуп алардын адамдын жашоо-турмушундагы көркөмдүктү жайылтууга жасаган аракеттери эсептелет. Алар үчүн эмне реалдуу болсо, ошол сулуу, эмне сулуу болсо, ошол реалдуу.

Жыйынтыктап айтканда, академик Асылбек Алтмышбаевдин эмгектеринде кыргыз элинин коомдук-саясий жана философиялык ойлорунун актуалдуу проблемалары каралган. Учурда анын илимий жыйынтыктары, көз караштары масштабы жагынан кеңейтилип, мааниси жагынан тереңдетилип изилденүүдө. Кыргыз философиясынын тарыхы жаатында көптөгөн илимий монографиялар жазылууда жана кандидаттык, докторлук диссертациялар корголууда. Ошондой эле кыргыз философиясынын тарыхы боюнча жарык көргөн эмгектер топтоштурулуп, илимий структурага салынып, жалпыланууда.

Адабияттар:

1. Алтмышбаев А.А. Октябрь и развитие общественного сознания киргизского народа. – Фрунзе, 1980.
2. Алтмышбаев А.А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе, 1985.
3. Мукасов Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойлорунун тарыхый динамикасы. – Бишкек, 2004.
4. Мукасов Ы.М. Мировоззрение древних кыргызов. – Бишкек, 2021.